

РЕЦЕНЗИЯ

върху дисертацията на тема: „Икономически активното население в България – образователна структура и прогноза (1985—2021 г.)“

за присъждане на Адриана Валентинова Христова на образователната и научна степен „доктор“ по научната специалност „Статистика и демография“

Рецензент: проф. д-р по икономика Катя Ив. Владимирова

Представената за защита дисертация е посветена на актуален и значим проблем от развитието на населението и неговите възможности за ефективен принос за развитието на икономиката. През последния четвърт век населението на страната и неговата трудоспособна част намалява непрекъснато, външната емиграция остава значителна, настъпиха много значими социално-икономически промени в икономическа активност заетостта и безработицата. Промени се ценностната система и нагласите на населението за брак, семейство и деца, за труд и образование, както и модела на икономическа, политическа и социална система на страната. „Отварянето“ към света, включването на България в друга интеграционна система и в развиващите се пазарни и демократични процеси промени драстично развитието на икономическата активност на населението. За това допринесе и избрания модел, както и провежданите политики на преход към пазарна икономика. развитието на тези процеси досега и особено през следващите години предопределя демографския потенциал на страната за възпроизводство и за икономическото и социалното развитие, образователното равнище и структура, качеството на човешките ресурси за икономиката на знанието и за осигуряване на приобщаващ и динамичен икономически растеж.

Актуалността на темата на рецензирания дисертационен труд на Адриана Христова се предопределя и от сложните и нееднопосочни връзки и взаимодействия между развитието на демографската и образователната система, на икономическата и социалната политика, на обществото, на отделните групи в него, на отделния човек. развитието на тези системи и процеси в значителна степен предопределя икономическата активност, т.е. възможностите и желанието на трудоспособното население за труд, досега и в

перспектива. Прогнозирането на това развитие през следващите години е трудно, но важно и значимо за икономическото развитие на страната и отделните нейни региони и селища, за състоянието и развитието на пазарите на труда, работната сила, нейното качество и адекватност на изискванията. Много от тези и други аспекти са обект на изследване в дисертационния труд на Адриана Христова.

Представеният за обсъждане и оценка дисертационен труд е в общ обем от 258 страници и включва 182 страници текст и 75 страници табличен материал или 82 таблици с данни за развитието на различните аспекти на икономически активното население досега и в перспектива до 2021 година. Дисертационният труд включва избраните от докторантката теоретични и методологични основи на изследването, анализ на развитието за периода 1985-2011 г и резултатите от направените прогнозни изследвания до 2021 година, т.е аналитичната част от изследването на икономическата активност на населението в образователен и демографски аспект обхваща един период от 36 години, който от демографски, икономически, политически и социален аспект е сложен и нееднопосочен, което при равни други условия прави изключително сложно прогнозирането за по-дълъг период.

Структурата на дисертационния труд е класическа и включва: увод, три глави изложение по темата с открити точки и подточки в тях, заключение, използвана литература и приложения. Темата за развитието на икономически активното население на България и неговата образователна структура до 2021 г е представена в три части, които са логически свързани: от теоретико-методологичните основи на населението /първа глава/ се преминава към изследване на динамиката на образователната структура на икономически активното население на България през периода 1985-2011 г (втора глава) и на тази основа са представени резултатите от направената прогноза за развитието на икономически активното население на България по образователни равнища за периода 2012-2021 г (трета глава). Всичко това се съпътства с увод и заключение, Списък на използваната литература и много табличен материал, даден като приложения.

Дисертационното изследване се основава на 94 източника, от които 56 на български език и 30 на други езици (преобладаващо на английски) и 8 интернет, статистически и други източници. Те информират, че докторантката добре познава научната и друга литература и източници на информация.

Авторефератът на дисертационния труд е в обем от 30 нестандартни страници и представя адекватно изследването и достиженията на докторантката. В него е включена и Справка за основните приноси в дисертационния труд (9 на брой), представени в две големи групи – с методологичен и методически и с практико-приложен характер. Включен е и Списък с публикациите на докторантката по темата на дисертационния труд (4 на брой) - три статии (две в сп. Население и една в сп. Статистика) и един доклад от научна конференция с международно участие, публикуван в Сборник.

В Увода на дисертацията са представени обекта, предмета, целта, задачите, информационната основа на дисертационното изследване. Обектът е икономически активното население в България за страната като цяло и в разрез град /село по пол, равнища на образование и други възможни разпределения и характеристики. Предметът на изследването авторката определя, че е степента на изменение на равнищата на образование в отделните категории икономически активно население, а целта - изследване за страната като цяло на промените в образователната структура на икономически активното население в страната за периода 1985 – 2021 г.(с.4). За постигането на посочената цел са формулирани 10 задачи (с.4-5). Тезата, която лансира и поддържа в своето изследване докторантката (с.5) е, че „... условията на преход към пазарна икономика в страната създават уникален по своята същност и съдържание период,“ което според нея води до „съществени промени в образователната структура на икономически активното и заетото население, свързани с повишаване на образователното им равнище“. И тези съществени, според нея, изменения в качеството на работната сила са положителна предпоставка както за икономическото развитие на страната през изминалия период, така и в бъдеще /пак там/. Сред използваните методи и подходи на изследване се открояват системния подход, статистическите методи и модели. Докторантката добросъвестно посочва факторите, условията, процесите, които остават извън обхвата на нейното дисертационно изследване като миграционните процеси, икономическото развитие, факторите от психологически, социален и друг характер. По принцип изследването се базира главно на информацията от проведените през периода преброявания на населението. За отделни случаи са използвани и други източници в качеството им на допълващи.

Първа глава е най-голяма по обем (60 стр.) и според традиционните очаквания и

предназначение тя представя теоретичната основа на изследването и включва основни теоретични постановки, дискусии, школи и други в областта. Акцентът е върху образованието като качествена характеристика на икономически активното население (ИАН), факторите, които предопределят неговото развитие, методите и подходите за изследване на неговото изменение, използваните методи и информационна база за определяне и измерване. На практика съдържанието е по-богато тъй като включва съвсем естествено представянето на основните категории в областта – икономически активно население, работна сила, труд и свързаните с тях икономически неактивни, безработни и други. Докторантката дава не само техните определения от различни автори, но и основните източници на информация и роля. Наред с основните характеристики на качеството на икономически активното население като образование и образованост тя включва и производствения опит, готовността за труд, които според нея се определят преди всичко от факторите познание, умение и опит, които се развиват и усъвършенстват през целия икономически активен живот. Докторантката фокусира изследването си предимно върху образованието на икономически активното население, основавайки се на теорията за човешкия капитал. След прегледа на различните теоретични постановки за ролята на образованието и подготовката на работната сила (от Адам Смит до Амартия Сен) тя възприема тезата, че образованието на ИАН... е съществен фактор за икономическото развитие и същевременно - основен индикатор за неговото качество (с. 24, предпоследен абзац) и откроява ролята на инвестициите в него от страна на държавата и работодателите като дава за пример в развитието на държави като Япония, Германия, Великобритания, САЩ. В заключение прави извода, че „... качеството на икономически активното население може до известна степен да компенсира демографското стареене...“ (с.27), а аз бих добавила – преди всичко или в по-голяма степен, намаляването на броя на трудоспособното население на страната. Специално място в тази първа глава се отделя на образователното равнище на ИАН (определение, измерване, форми). Отбелязва се и утвърждащото се през последните години понятие за учене през целия живот и други, които предопределят наемането на работна сила от работодателите. В тази връзка обект на внимание са и факторите за изменение на образователната структура на икономически активното население. Според докторантката основни фактори са демографските, цената на труда, структурата на икономиката, развитието на образователната система като

основен социален фактор, доходите на населението и други, което предопределя обхвата и съдържанието на следващите части от дисертационното изследване. Втората част на първа глава се прави избор от докторантката на подходите и методите за изследване на измененията в образователното равнище на икономически активното население. Включени са макроикономически модели за връзката между образователното равнище на населението и обществените системи както и логически модели за формирането на образователната структура на ИАН и други. Предложени са два логически модели на връзките между формирането на образователната структура на ИАН и факторите, определящи нейните изменения в България. Направен е и опит за моделиране на процеса на формиране и развитие на образователната структура на икономически активното население за изследвания период.

Втората глава представя възможностите на докторантката да изследва, да приложи успешно избраните теоретични основи и методология в първа глава. В основни линии обект на изследване са промените в демографските характеристики на ИАН общо и по образователни равнища за периода 1985-2011 г на основата главно на информацията от извършените през периода четири преброявания на населението в България, описва се характера на промените (кривите) не само на икономически активното население, но и заетостта общо, по пол и равнище на образование. По своя характер това е анализ, който дава възможност да се оцени развитието на ИАН и неговите качествени характеристики за 26 сложни години в развитието на българското общество и наред с това служи за основа и предопределя изследването в следващата глава – прогнозиране на ИАН общо и по образователни структури. Това предопределя характера и съдържанието на изследването в тази част – анализ, който прераста в диагностичен анализ, позволяващ да се лансират хипотези и изберат варианти за разработването на прогнозите в третата част от изследването. По принцип в тази част се търси отговор на въпроса доколко основните социално-демографски характеристики на населението като пол, възраст, образование и местоживееене влияят върху равнището на икономическа активност и заетост на населението. Анализът на измененията е предимно статистически, открояване на динамиката между отделните години на преброяване на населението, затова и изводите не са особено богати и задълбочени. Например за изследвания период (1985, 1992, 2001 и 2011 г) измененията в икономическата активност общо и в т.ч. по пол, възраст,

образование и заетост са много по-дълбоки от представеното, зад индексите и относителните дялове по пол, местоживееене и други (с. 69 – 97) се крият мащабни за страната ни съкращения и преди всичко намаляване на броя на населението, заетите и икономическата активност на големи групи от населението. За по-голямата част от периода структурните промени се дължат на свиване, съкращаване на икономиката, на появата и бързото увеличаване на безработицата и на сивата икономика и заетост. Определяща е и ролята на предприетите реформи в областта на селското стопанство и приватизацията. В много голяма степен структурните промени са резултат от направения избор за политики, които протекоха много бавно, сложно и нееднопосочно. По-общ и схематичен е анализа и може би и затова е трудно да се приемат и изводите от статистическия анализ на докторантката, че наблюдаваните процеси са почти еднакви при двата пола и лансираното обобщение, че и факторите, които оказват влияние на този процес са еднакви (с. 70, 73 и други). Аналогично е и по отношение на обяснението на промените в икономическата активност и заетост на населението в градовете и селата на България през този период. С други думи, направените изчисления за промените са формално точни, прецизни, но обясненията, изводите да общи и формални, опростяват големите промени в заетостта на икономически активното население през периода. Може би заслужават и по-голямо внимание изводите за силно намалената активност и заетост при населението с ниско образование, както и много високата заетост на притежаващите висше образование? Може да се приеме, че това изисква много по-аналитично качествено изследване на основата на системния подход, историческата аналогия, на свободата на избор в условията на пазарна икономика, на рационалния избор на индивидите по отношение на тяхната активност, заетост, образование и обучение и ролята на цената на труда и социалната политика и др.

Богатият количествен и главно статистически анализ, доброто илюстриране на процесите с построяването от докторантката на криви на икономическата активност през изследвания период на мъжете и жените с различно образование са много добра илюстрация на количествените процеси и подпомагат процеса на прогнозиране на следващия етап от дисертационното изследване. Заслужават интерес и формулираните в края на тази глава (с.88-90) пет основни извода, в т.ч. че свиващото се възпроизводство на работната сила през този дълъг период от време, че може да се превърне във задържащ

фактор по отношение на социално-икономическото развитие през следващите години /с-87-88/ както и втория извод, че равнището на образование има значителна роля за равнището на икономическата активност както на мъжете, така и на жените. Заслужава внимание и извода, че значително се подмладява възрастовата структура на необразованите активни лица, както и този, че "... чрез безработицата могат да се забележат дефектите в образователната система" (с.90 долу).

Резултатите от направената от докторантката прогноза за икономически активното население по равнища /степени, категории/ образование за периода 2012-2021 г. са представени в трета глава. Тук се открояват в голяма степен приносите на докторантката и нейните възможности за самостоятелна прогнозна, аналитична и творческа работа. Направена е прогноза за потенциалното икономически активно население на страната по равнища на образование в един вариант на коефициентите за икономическа активност по образователно равнища на основата на съществуваща вече демографска прогноза до 2021 г, която тя определя като официална и която няма информация за изменението на населението по образователно равнище. За своята прогноза докторантката използва линейната регресия за интерполиране между отделните петгодишни периоди на официалната прогноза. Докторантката определя като реалистичен разработения единствен вариант на прогнозата, макар че не става ясно защо е така. Направената прогноза е интересна и може да бъде използвана като ориентир за очакваните промени в предлагането на труд и неговите качествени характеристики.

В Заключението се прави своеобразна равносметка на намеренията и тяхната реализация, представят се постигнатите резултати и направените на тяхна основа изводи от дисертационното изследване. Те произтичат от направения анализ на икономически активното население по отделни категории и образователни характеристики; открояването на тази основа на основните, трайни и устойчиви тенденции и построяване на различни типове криви за икономически активното население и неговата заетост в зависимост от притежаваното образование и на тази основа се правят съответните прогнозни разчети и изводи. Тази част е дело на докторантката, която се основава на съществуващите не много изследвания в тази област.

Дисертационният труд съдържа редица *научни и приложни резултати*, които са добре формулирани и представени и в неговият Автореферат. На основата на избраните

теоретични предпоставки на изследването са открити главните демографски и социално-икономически фактори, които предопределят измененията в образователната структура на икономически активното население на страната през изследвания период, предложени са модели за формиране на образователната структура на ИАН както и оценка на източниците на информация за изследване на икономическата активност, заетост и безработица за целите на анализа и прогнозирането. Направени са конкретни изследвания - анализ, оценка и разработване на прогноза за развитието на образователната структура на икономически активното население по категории и различни демографски характеристики. Разработена е средносрочна прогноза за потенциалното икономически активно население. Другата конкретна група приноси с приложен характер са свързани с прилагане на метода за изследване на вариацията на тримерните разпределения в областта на образователната структура на икономически активното население; изведените дългосрочните тенденции за периода 1985-2011 г по отношение на образователната структура на икономически активните и заетите лица; предложенията за усъвършенстване на образователната система и на икономическата политика, както и за усъвършенстване на информационната система като основа за извеждане на адекватни изводи, препоръки и политики за състоянието и развитието на образователното равнище и структура на икономически активното население.

Както към всяко значимо изследване и към това могат да се направят редица *препоръки, предложения и критични бележки*. Повечето от тези, които си позволявам да направя по рецензираното дисертационно изследване имат значение за по-нататъшните изследвания и практическа работа на докторантката за задълбочаване на аналитичните изследвания и формулираните на тяхна основа изводи, преодолявайки формалния подход и използването само на количествения анализ, както и в по-голяма степен използването на системния подход, откроявайки по-добре причините и следствията. Например в един от изводите си във втора глава (с. 89) във връзка с процеса на трайно застаряване на населението те посочва като причини за това прехода към пазарна икономика, промените в принципите на функциониране на социалното осигуряване, здравеопазването и социалните грижи и други. Имам и някои критични бележки или принципни несъгласия по отделни формулировки, използвани изрази и обобщения. В немалка степен това може да се приеме за нормално когато става въпрос за тези и идеи, за обяснение и тълкуване на резултати.

Дисертационният труд и автореферата по него, както и предлаганите от докторантката обобщения и изводи доказват възможностите на докторантката да открие съществуващите нерешени или частично решени проблеми в изследваната област, както и да заеме аргументирани позиции по отношение на необходимите промени. Направеното дисертационно изследване и формулираните на негова основа обобщения, заключения и препоръки доказват възможностите на докторантката да провежда успешно самостоятелно научно изследване, да интерпретира получените резултати, както и да ги представи разбираемо и прецизно.

В заключение считам, че представеното дисертационно изследване е посветено на значим проблем от теорията и практиката за образователното равнище и структурата на икономически активното население, неговата заетост и безработица досега и в перспектива, формулирани са важни предложения и препоръки. Дисертационният труд има практическа насоченост, използването на неговите изводи може да съдейства за повишаване качеството на работната сила, повишаването на заетостта и икономическия растеж.

Всичко това ми дава основание да препоръчвам на членовете на Научното жури по защитата на дисертационни труд да гласуват за присъждане на научната степен «доктор» на Адриана Валентинова Христова по научната специалност «Статистика и демография» от Професионално направление 3.8.»Икономика»

София, 05 май 2015 г

Рецензент:

/проф.д-р Катя Владимирова